

УДК 524.85

О. М. Сергієнко, Б. С. Новосядлий

Кафедра теоретичної фізики
та Астрономічна обсерваторія Львівського національного університету імені Івана Франка
79005 Львів, вул. Кирила і Мефодія 8

Скалярне поле як темна енергія, що прискорює розширення Всесвіту

Проаналізовано властивості однорідного скалярного поля ϕ із класичним лагранжіаном $L = \dot{\phi}_{;i}\dot{\phi}^{;i}/2 - V(\phi)$ та лагранжіаном тахіонного поля $L = -V(\phi)\sqrt{1 - \dot{\phi}_{;i}\dot{\phi}^{;i}}$, яке зумовлює спостережуване прискорене розширення Всесвіту. Досліджено моделі зі сталим параметром рівняння стану $w_{de} = p_{de}/\rho_{de} < -1/3$. Для обох випадків реконструйовано поле $\phi(a)$ та потенціал $V(a)$ для параметрів космологічної моделі Всесвіту, встановлених на основі даних спостережувальної космології. Показано ефект «скоочування» потенціалу $V(\phi)$ до мінімуму.

СКАЛЯРНОЕ ПОЛЕ КАК ТЕМНАЯ ЭНЕРГИЯ, УСКОРЯЮЩАЯ РАСШИРЕНИЕ ВСЕЛЕННОЙ, Сергиенко О. Н., Новосядлий Б. С. — Проанализированы свойства однородного скалярного поля ϕ с классическим лагранжианом $L = \dot{\phi}_{;i}\dot{\phi}^{;i}/2 - V(\phi)$ и лагранжианом тахионного поля $L = -V(\phi)\sqrt{1 - \dot{\phi}_{;i}\dot{\phi}^{;i}}$, которое обуславливает наблюдаемое ускоренное расширение Вселенной. Исследованы модели с постоянным параметром уравнения состояния $w_{de} = p_{de}/\rho_{de} < -1/3$. Для обоих случаев реконструированы поле $\phi(a)$ и потенциал $V(a)$ для параметров космологической модели Вселенной, определенных на основании данных наблюдательной космологии. Показан эффект «скатывания» потенциала $V(\phi)$ к минимуму.

SCALAR FIELD AS THE DARK ENERGY ACCELERATING EXPANSION OF THE UNIVERSE, by Sergijenko O. N., Novosyadlyj B. S. — The features of the homogeneous scalar field ϕ with classical Lagrangian $L = \dot{\phi}_{;i}\dot{\phi}^{;i}/2 - V(\phi)$ and tachyon field Lagrangian $L = -V(\phi)\sqrt{1 - \dot{\phi}_{;i}\dot{\phi}^{;i}}$ causing the observable accelerated expansion of the Universe are analyzed. The models with constant equation-of-state parameter $w_{de} = p_{de}/\rho_{de} < -1/3$ are studied. For both cases the fields $\phi(a)$ and potentials $V(a)$ are reconstructed for the parameters of cosmological model of the Universe which are derived from observations. The effect of rolling down of the potential $V(\phi)$ to minimum is shown.

ВСТУП

Космологічний тест «видима зоряна величина — червоне зміщення», реалізований для Наднових типу Ia [5, 6, 21—25, 31], та спектр потужності флуктуацій температури реліктового випромінювання, отриманий в наземних, стратосферних та космічних експериментах (див. сайти <http://astro.uchicago.edu/dasi/> і <http://www.archeops.org>, а також роботи [8, 12, 14—16]), надійно вказують на те, що понад 70 % середньої густини енергії Всесвіту складає темна енергія. Ці та інші дані спостережень задовільно описуються космологічною моделлю, яка базується на рівняннях Айнштайна із космологічною сталою: $\Omega_\Lambda = 0.74 \pm 0.02$ [1, 3, 28]. Але спроби її фізичної інтерпретації наштовхуються на ряд труднощів [10, 19, 20, 27]. У зв'язку з цим аналізуються альтернативні підходи — нові фізичні поля (класичне скалярне поле — квінтесенція, тахіонне поле, к-есенція, фантомне поле, квінтомне поле, газ Чаплигіна), модифікації закону всесвітнього тяжіння, загальної теорії відносності, багатовимірні гравітації, брани та ін. (див. огляди [9—11, 18, 20, 27]).

Тут досліджується скалярне поле, яке заповнює Всесвіт і зумовлює його прискорене розширення. Вважається, що Всесвіт однорідно заповнений пилоподібною матерією з густиною в одиницях критичної Ω_m та темною енергією з густиною Ω_{de} і рівнянням стану $-1 \leq w_{de} < -1/3$. Пилоподібну матерію за сучасними даними складає холодна темна матерія ($\Omega_{cdm} \approx 0.21$) та звичайна баріонна речовина ($\Omega_b \approx 0.05$). Здійснюється реконструкція скалярного поля із класичним лагранжіаном та лагранжіаном тахіонного поля на основі визначених зі спостережень значень космологічних параметрів.

КОСМОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ТА РІВНЯННЯ СКАЛЯРНОГО ПОЛЯ

Вважаємо, що Всесвіт є однорідним та ізотропним, а метрика 4-простору має вигляд

$$ds^2 = g_{ij} dx^i dx^j = c^2 dt^2 - a^2(t) \left[\frac{dr^2}{1 - kr^2} + r^2(d\theta^2 + \sin^2\theta d\varphi^2) \right], \quad (1)$$

де $i, j = 0, 1, 2, 3$; $\nu, \mu = 1, 2, 3$. Значення $k = +1, 0$ та -1 відповідають геометріям 3-простору Рімана, Евкліда та Лобачевського, а множник $a(t)$ є радіусом 3-сфери ($k = +1$), 3-псевдосфери ($k = -1$) або масштабним множником при $k = 0$. В останньому випадку його зручно нормувати на одиницю у сучасну епоху. Надалі ми покладатимемо $c = 1$, тому часова змінна $t \equiv x_0$ матиме розмірність довжини.

Якщо такий Всесвіт заповнений пилоподібною матерією і темною енергією, то динаміка його розширення повністю описується рівняннями Айнштайна

$$R_{ij} - \frac{1}{2} g_{ij} R = 8\pi G(T_{ij}^{(m)} + T_{ij}^{(de)}), \quad (2)$$

де R_{ij} — тензор Річі 4-простору з фундаментальним метричним тензором g_{ij} , а $T_{ij}^{(m)}$ і $T_{ij}^{(de)}$ — тензори енергії-імпульсу матерії (m) і темної енергії (de). При відсутності взаємодії між ними (тільки гравітаційна) закон збереження енергії-імпульсу виконується для кожної складової:

$$T_{j\dot{i}}^{i(m)} = 0, \quad T_{j\dot{i}}^{i(de)} = 0, \quad (3)$$

(тут і далі $\dot{i}$ означатиме коваріантну похідну по координаті з індексом i у просторі з метрикою g_{ij}). У випадку ідеальних рідин з густинами $\rho_{(m)}$, $\rho_{(de)}$ та тисками $p_{(m)}$, $p_{(de)}$, які пов'язані рівняннями стану $p_{(m)} = w_{(m)}\rho_{(m)}$ та $p_{(de)} = w_{(de)}\rho_{(de)}$, з нього випливає, що

$$\begin{aligned} \dot{\rho}_{(m)} &= -3 \frac{\dot{a}}{a} \rho_{(m)} (1 + w_{(m)}), \\ \dot{\rho}_{(de)} &= -3 \frac{\dot{a}}{a} \rho_{(de)} (1 + w_{(de)}), \end{aligned} \quad (4)$$

(тут і далі точкою позначено похідну по часу). Якщо $w_{(m)}$ та $w_{(de)}$ є сталими, то ці рівняння легко інтегруються і дають закон зміни густин із масштабним множником:

$$\begin{aligned} \rho_m &= \rho_m^{(0)} (a/a_0)^{-3}, \\ \rho_{de} &= \rho_{de}^{(0)} (a/a_0)^{-3(1+w_{de})}, \end{aligned} \quad (5)$$

де індексом «0» позначено величини, що відповідають нинішньому моменту часу. Вважаємо, що матерія є нерелятивістською, тому для неї покладено $w_m = 0$.

Нехай темна енергія описується скалярним полем $\phi(\mathbf{x}, t)$ із класичним лагранжіаном

$$L = \frac{1}{2} \phi_{,i} \phi^{,i} - V(\phi), \quad (6)$$

де $V(\phi)$ — густина потенціальної енергії, або потенціал поля.

Вважаємо, що в однорідному ізотропному Всесвіті, який розширюється, скалярне поле є однорідним ($\phi(\mathbf{x}, t) = \phi(t)$), а тому його густина енергії та тиск залежать тільки від часу:

$$\begin{aligned} \rho_{de} &= \frac{1}{2} \dot{\phi}^2 + V(\phi), \\ p_{de} &= \frac{1}{2} \dot{\phi}^2 - V(\phi). \end{aligned} \quad (7)$$

Із закону збереження (3) випливає рівняння еволюції класичного скалярного поля

$$\ddot{\phi} + 3H\dot{\phi} = -\frac{dV}{d\phi},$$

де $H = \dot{a}/a$ — стала Габбла в довільний момент часу t .

Якщо лагранжіан скалярного поля має вигляд

$$L = -V(\phi) \sqrt{1 - \phi_{,i} \phi^{,i}}, \quad (8)$$

то таке поле називають тахіонним [17]. Густина енергії та тиск однорідного тахіонного поля визначаються з виразів

$$\begin{aligned} \rho_{de} &= \frac{V(\phi)}{\sqrt{1 - \dot{\phi}^2}}, \\ p_{de} &= -V(\phi) \sqrt{1 - \dot{\phi}^2}. \end{aligned} \quad (9)$$

З рівняння збереження (3) випливає рівняння для еволюції тахіонного поля:

$$\ddot{\phi} + (1 - \dot{\phi}^2) \left(\frac{1}{V} \frac{dV}{d\phi} + 3H\dot{\phi} \right) = 0.$$

Введемо безрозмірні густини Ω_m , Ω_{de} та Ω_k :

$$\Omega_m = \frac{\rho_m^{(0)}}{\rho_{cr}^{(0)}}, \quad \Omega_{de} = \frac{\rho_{de}^{(0)}}{\rho_{cr}^{(0)}}, \quad \Omega_k = - \frac{ka_0^{-2}}{H_0^2},$$

де $\rho_{cr}^{(0)} = 3H_0^2/(8\pi G)$ — критична густина Всесвіту у сучасну епоху, ka_0^{-2} — кривина 3-простору. Тепер рівняння Айнштайна для моделі Всесвіту з пилоподібною матерією, темною енергією та кривиною приводяться до вигляду

$$H = H_0 \sqrt{\Omega_m(a_0/a)^3 + \Omega_k(a_0/a)^2 + \Omega_{de}(a_0/a)^{3(1+w_{de})}}, \quad (10)$$

$$q = \frac{1}{2} \frac{\Omega_m(a_0/a)^3 + (1 + 3w_{de})\Omega_{de}(a_0/a)^{3(1+w_{de})}}{\Omega_m(a_0/a)^3 + \Omega_k(a_0/a)^2 + \Omega_{de}(a_0/a)^{3(1+w_{de})}}, \quad (11)$$

де $q = -\ddot{a}/(aH^2)$ — параметр прискорення у довільний момент часу t .

Перше рівняння, записане для сучасного моменту часу t_0 , еквівалентне рівнянню $\Omega_{de} + \Omega_m + \Omega_k = 1$. Із другого випливає, що прискорене розширення ($q < 0$) може відбуватися тільки при умові $w_{de} < -1/3$. На ранніх етапах еволюції Всесвіту при малих a завжди $q > 0$. Червоне зміщення z , при якому сповільнення змінюється на прискорення (момент, коли $q = 0$), залежить від співвідношення густин матерії і темної енергії:

$$z_q = [-(1 + 3w_{de})\Omega_{de}/\Omega_m]^{-1/(3w_{de})} - 1.$$

Скалярне поле починає домінувати за густиною ($\rho_{de} \geq \rho_m$) при $z_{de} = (\Omega_{de}/\Omega_m)^{-1/(3w_{de})} - 1$. Для скалярного поля із лагранжіаном (6), як кандидата на темну енергію, повинна виконуватися умова $\dot{\phi}^2 < V(\phi)$. Якщо $\dot{\phi}^2 \ll V(\phi)$, то матимемо $w_{de} = -1$ — скалярне поле, аналогічне до космологічної сталої у рівняннях Айнштайна. Для поля із лагранжіаном (8) прискорене розширення відбувається при умові $0 \leq \dot{\phi}^2 < 2/3$. Скалярне поле із лагранжіаном (6), яке задовольняє умови $\dot{\phi}^2 > 0$ та $-1 \leq w_{de} < -1/3$, називають квінтесенцією*, а космологічні моделі з $\Omega_{de} > \Omega_m > \Omega_b$ позначають Λ CDM. Далі цією аббревіатурою ми позначатимемо обидві моделі скалярного поля (6) і (8).

Якщо величини H_0 , Ω_m , Ω_{de} , w_{de} визначені на основі спостережень динаміки розширення Всесвіту та флуктуацій температури реліктового випромінювання, то можна встановити вигляд функції $V(\phi)$ та оцінити похибки її значень. Інтервали допустимих значень космологічних параметрів визначають також розкиди величин ϕ , q та ін. Надалі на графіках приводитимуться і отримані залежності, і межі їхніх можливих похибок (пунктирні криві).

Проведемо реконструкцію скалярного поля для космологічної моделі, параметри якої визначені за даними WMAP та інших проектів (<http://lambda.gsfc.nasa.gov/product/map>) (оптимальні значення та їхні

* П'ятий елемент світобудови у древніх філософів, який утримував Місяць від падіння на Землю (перші чотири — земля, повітря, вогонь і вода)

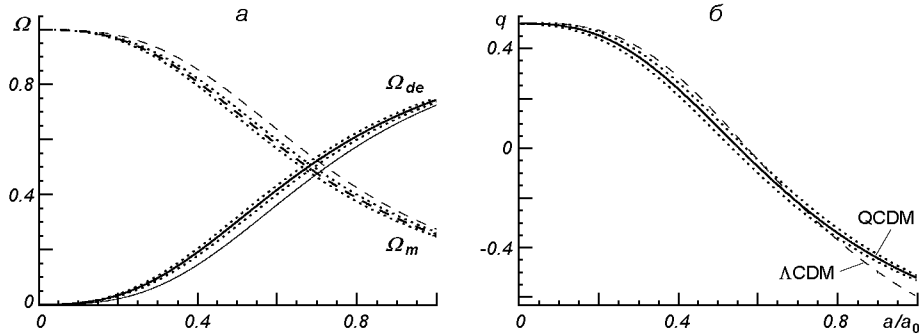

Рис. 1. *a* — Залежність густини темної енергії $\Omega_{de} = \rho_{de}/\rho_{cr}$ (суцільна лінія) та густини матерії $\Omega_m = \rho_m/\rho_{cr}$ (штрихова лінія) від масштабного множника a ; тонкі лінії — за даними [1]. *б* — Залежність параметра прискорення q від масштабного множника a для QCDM- та Λ CDM-моделей. Тут і на всіх рисунках нижче пунктирними лініями показано залежності, отримані для крайніх значень космологічних параметрів, що відповідають межах довірчих інтервалів ($\pm\sigma$)

довірчі інтервали $\pm\sigma$):

$$\Omega_{de} = 0.745^{+0.017}_{-0.017}, \quad w_{de} = -0.915^{+0.051}_{-0.051}, \quad (12)$$

$$\Omega_m = 0.255^{+0.017}_{-0.017}, \quad h = 0.7^{+0.016}_{-0.017},$$

де $h \equiv H_0/(100 \text{ км} \cdot \text{с}^{-1} \text{ Мпк}^{-1})$. З рівняння (10) для сучасної епохи випливає, що $\Omega_k = 0 \pm 0.034$. На рис. 1, *a* зображені залежності величин $\Omega_m(a) = \rho_m/\rho_{cr}$ та $\Omega_{de}(a) = \rho_{de}/\rho_{cr}$ для оптимальних значень параметрів та їхніх значень на верхніх та нижніх межах довірчих інтервалів (12). Як видно, густина матерії дорівнює густині темної енергії на $z_{de} \approx 0.48$ ($a \approx 0.68$). З цього моменту розпочинається епоха домінування темної енергії за густиною. Для порівняння показані відповідні залежності у Λ CDM-моделі з параметрами [1], в якій $z_{de} \approx 0.38$ ($a \approx 0.72$). Їхні майже однакові асимптотики при $a \rightarrow 0$ вказують на те, що темна енергія з параметрами (12) не усуває проблему точного налаштування густин компонентів на кінець фазових переходів у ранньому Всесвіті [2]. На рис. 1, *б* показано залежність параметра прискорення q від a для середніх значень параметрів та межі її можливої варіації. Зміна знаку прискорення у QCDM-моделі відбувається на $z_q \approx 0.81$ ($a = 0.55$), у Λ CDM-моделі — на $z_q \approx 0.74$ ($a = 0.57$). У QCDM-моделі (12) основний вклад у розкид q при $z \approx 0$ дає похибка величини w_{de} , а при $z \approx z_q$ — похибка Ω_m .

ЕВОЛЮЦІЯ КВІНТЕСЕНЦІЇ

Для заданих значень Ω_m , Ω_{de} , w_{de} і H_0 за допомогою (7) та (10) можна знайти залежності скалярного поля ϕ та його потенціалу V від часу або масштабного множника a :

$$\begin{aligned} \phi(a) - \phi_0 = \\ = \pm \sqrt{\frac{3}{8\pi G} (1 + w_{de})} \int_1^{a/a_0} \frac{dy}{y} \sqrt{\frac{\Omega_{de} y^{-3w_{de}}}{1 - \Omega_k - \Omega_{de} + \Omega_k y + \Omega_{de} y^{-3w_{de}}}}, \quad (13) \end{aligned}$$

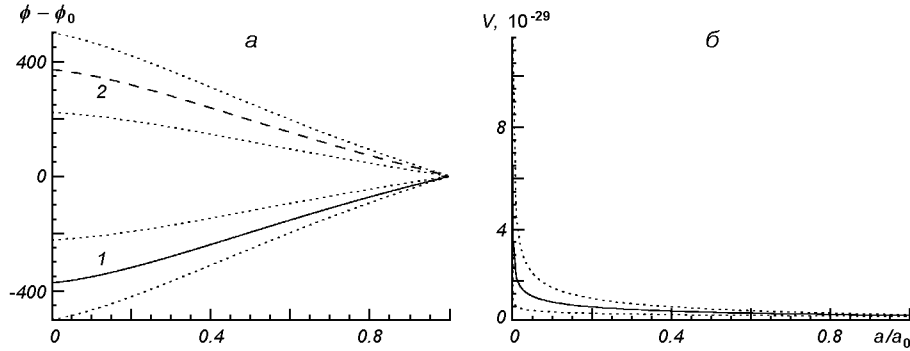

Рис. 2. Залежність ϕ (1 — зростаюче поле, 2 — спадне поле) та потенціалу V квінтесенції від масштабного множника a

$$V(a) = \frac{3H_0^2}{8\pi G} \Omega_{de} \frac{1 - w_{de}}{2} \left(\frac{a_0}{a} \right)^{3(1+w_{de})}, \quad (14)$$

де $\phi_0 = \phi(a_0)$. Верхній знак відповідає зростаючому з часом полю, нижній — спадному. Аналогічні залежності для випадку зростаючого поля приведені у роботах [13, 17, 26, 29].

Рис. 2 зображає залежності $\phi(a)$ та $V(a)$ при значеннях параметрів (12). Виявлено, що при малих a великий розкид потенціалу спричиняється невизначеністю параметра w_{de} , а при $a \sim a_0$ суттєвим стає розкид, пов'язаний з невизначеністю H_0 . Невизначеність w_{de} має також великий вплив на розкид значень ϕ .

При $a \rightarrow 0$ потенціал V і величина $\dot{\phi}^2$ одночасно прямують до нескінченності; при цьому $w_{de} = (0.5\dot{\phi}^2 - V)/(0.5\dot{\phi}^2 + V) = \text{const}$. Очевидно, що для $\dot{\phi}$ найбільший розкид значень зумовлюється невизначеністю w_{de} . Знаючи $\phi(a)$ та $V(a)$, можна представити потенціал у вигляді параметричної кривої $(\phi(a), V(a))$, однак у випадку плоскої моделі ($\Omega_k = 0$) нескладно знайти залежність $V(\phi)$ у явному вигляді. Справді, для моделі лише з двома компонентами — нерелятивістською матерією та темною енергією з $w_{de} = \text{const}$ — інтеграл у (13) записується через елементарні функції:

$$\begin{aligned} \phi(a) - \phi_0 &= \\ &= \pm \sqrt{\frac{3}{8\pi G}} \frac{\sqrt{1+w_{de}}}{3w_{de}} \ln \left(\frac{\sqrt{(1-\Omega_{de})(a/a_0)^{3w_{de}} + \Omega_{de}} - \sqrt{\Omega_{de}}}{\sqrt{(1-\Omega_{de})(a/a_0)^{3w_{de}} + \Omega_{de}} + \sqrt{\Omega_{de}}} \frac{1 + \sqrt{\Omega_{de}}}{1 - \sqrt{\Omega_{de}}} \right). \end{aligned} \quad (15)$$

Виражаючи звідси a , легко бачити, що

$$\begin{aligned} V(\phi - \phi_0) &= \frac{3H_0^2}{8\pi G} \Omega_{de} \frac{1 - w_{de}}{2} \left[\text{ch} \left(\sqrt{6\pi G} \frac{w_{de}(\phi - \phi_0)}{\sqrt{1+w_{de}}} \right) \mp \right. \\ &\quad \left. \mp \frac{1}{\sqrt{\Omega_{de}}} \text{sh} \left(\sqrt{6\pi G} \frac{w_{de}(\phi - \phi_0)}{\sqrt{1+w_{de}}} \right) \right]^{2 \frac{1+w_{de}}{w_{de}}}. \end{aligned} \quad (16)$$

Таким чином, на теперішній момент часу у такому Всесвіті домінує

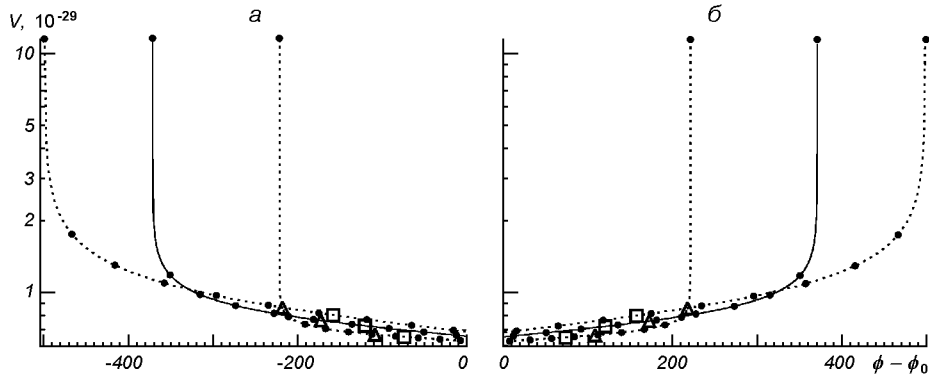

Рис. 3. «Скочування» скалярного поля $V(\phi)$ із лагранжіаном (6), яке зумовлює прискорене розширення Всесвіту (a — зростаюче з часом поле, b — спадне). Час відкладено вздовж кривих точками з інтервалом $0.1a_0$ зверху донизу (від $t \approx 0$ до сучасного моменту). Трикутники — моменти зміни знаку прискорення розширення (z_q), квадратики — моменти рівності густини матерії і темної енергії (z_{de})

класичне скалярне поле з потенціалом (16). Аналогічний вираз (для зростаючого поля) був отриманий також у роботі [26].

При $a \rightarrow 0$ поле $\phi(a)$ прямує до скінченної величини $\phi_{a=0}$:

$$\phi_{a=0} - \phi_0 = \pm \sqrt{\frac{3}{8\pi G} \frac{\sqrt{1+w_{de}}}{3w_{de}}} \ln \left(\frac{1 + \sqrt{\Omega_{de}}}{1 - \sqrt{\Omega_{de}}} \right),$$

а потенціал V прямує до нескінченності.

У випадку ненульової кривини 3-простору ($\Omega_k \neq 0$) інтеграл у виразі для скалярного поля (13) вже не вдається обчислити аналітично. Однак, враховуючи малість величини Ω_k , представимо його у вигляді

$$\phi(a) - \phi_0 = [\phi(a) - \phi_0]_{(k=0)} + \Delta_k^{quin}(a), \quad (17)$$

де $[\phi(a) - \phi_0]_{(k=0)}$ — це вираз (15), а Δ_k^{quin} — лінійна за Ω_k поправка:

$$\begin{aligned} \Delta_k^{quin}(a) = & \mp \sqrt{\frac{3}{8\pi G} \frac{\sqrt{1+w_{de}}}{2-3w_{de}}} \frac{\Omega_k \Omega_{de}^{1/2}}{(1-\Omega_{de})^{3/2}} \times \\ & \times \left[\left(\frac{a}{a_0} \right)^{\frac{2-3w_{de}}{2}} {}_2F_1 \left(\frac{3}{2}, \frac{1}{2} - \frac{1}{3w_{de}}; \frac{3}{2} - \frac{1}{3w_{de}}; -\frac{\Omega_{de}}{1-\Omega_{de}} \left(\frac{a_0}{a} \right)^{3w_{de}} \right) - \right. \\ & \left. - {}_2F_1 \left(\frac{3}{2}, \frac{1}{2} - \frac{1}{3w_{de}}; \frac{3}{2} - \frac{1}{3w_{de}}; -\frac{\Omega_{de}}{1-\Omega_{de}} \right) \right]. \end{aligned}$$

Тут ${}_2F_1(a, b; c; z) \equiv F(a, b; c; z)$ — гіпергеометрична функція аргумента z з параметрами a, b, c [4].

Очевидно, що тепер не можна обернути залежність $\phi - \phi_0$ від a і отримати явну залежність V від $\phi - \phi_0$, однак обернена залежність $\phi - \phi_0$ від V записується без труднощів.

Порівняння обчислених значень інтеграла (13) та лінійного за кривиною наближення (17) показує, що відносна похибка даного наближення не перевищує 0.08 % для значень Ω_k на межах довірчих інтервалів (12).

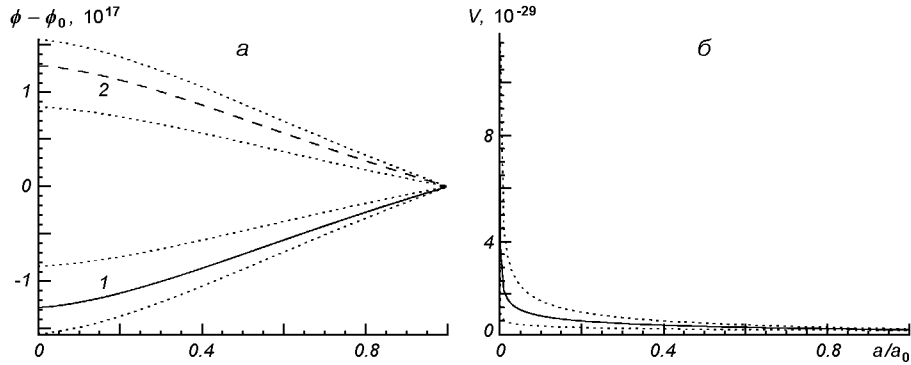

Рис. 4. Залежність ϕ (1 — зростаюче поле, 2 — спадне поле) та потенціалу V тахіонного поля від масштабного множника a

На рис. 3 зображені залежності $V(\phi)$ для оптимальних значень параметрів w_{de} , Ω_m , Ω_{de} та H_0 , а також їхніх значень на верхній та нижній межі довірчих інтервалів. Бачимо, що є два рівноправні потенціали, симетричні відносно $\phi - \phi_0 = 0$. Час відкладено вздовж кривих точками з інтервалом $0.1a_0$ зверху донизу (від $t \approx 0$ до сучасного моменту). Судячи з вигляду кривих, ми маємо справу із фазовим переходом — «скочуванням» поля ϕ у мінімум $V(\phi) = 0$, якому відповідає $\phi \rightarrow \pm\infty$ при $a \rightarrow \infty$. Встановлено, що при $\phi(a \approx 0)$ найбільшою є різниця між кривими з різними значеннями w_{de} , в той час як при $\phi(a \sim a_0)$ похибки величини $V(\phi)$ значною мірою зумовлені похибками визначення величини H_0 .

ЕВОЛЮЦІЯ ТАХІОННОГО ПОЛЯ

Для скалярного поля із лагранжіаном (8) $w_{de} = \dot{\phi}^2 - 1$ і для випадку $w_{de} = \text{const}$ отримуємо, що зміна тахіонного поля прямо пропорційна часовому інтервалу ($\phi - \phi_0 = \pm\sqrt{1 + w_{de}}(t - t_0)$). Зручним, однак, є представлення поля ϕ і потенціалу V у вигляді функцій масштабного множника a або червоного зміщення z . Для заданих значень Ω_{de} , Ω_m , $w_{de} = \text{const}$ та H_0 з допомогою (9) та (10) знаходимо залежності ϕ та V від масштабного множника a :

$$\phi(a) - \phi_0 = \pm \frac{\sqrt{1 + w_{de}}}{H_0} \int_1^{a/a_0} \frac{dy\sqrt{y}}{\sqrt{1 - \Omega_k - \Omega_{de} + \Omega_k y + \Omega_{de} y^{-3w_{de}}}}, \quad (18)$$

$$V(a) = \frac{3H_0^2}{8\pi G} \sqrt{-w_{de}} \Omega_{de} \left(\frac{a_0}{a}\right)^{3(1+w_{de})}. \quad (19)$$

Аналогічні залежності для зростаючого поля приведені також у роботах [7, 17].

На рис. 4 зображено криві $\phi(a)$ і $V(a)$ для оптимальних значень космологічних параметрів та межі їхнього розкиду. Аналіз показав, що при малих a великий розкид потенціалу V спричиняється невизначеністю параметра w_{de} , а при $a \sim a_0$ суттєвим стає розкид, пов'язаний з невизна-

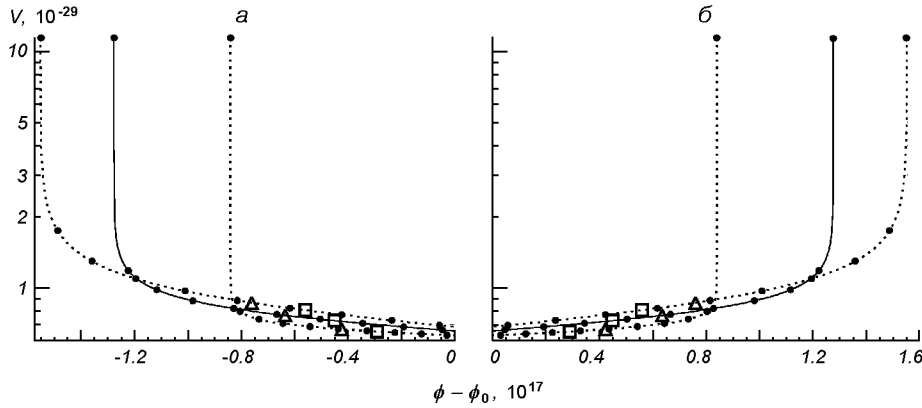

Рис. 5. «Скокування» тахіонного поля $V(\phi)$, яке зумовлює прискорене розширення Всесвіту (a — зростаюче з часом поле, b — спадне). Час відкладено вздовж кривих точками з інтервалом $0.1a_0$ зверху донизу (від $t \approx 0$ до сучасного моменту). Трикутники — моменти зміни знаку прискорення розширення (z_q), квадратики — моменти рівності густини матерії і темної енергії (z_{de})

ченістю H_0 . Невизначеність w_{de} має також великий вплив на розкид значень тахіонного поля ϕ .

У випадку $\Omega_k = 0$ можна отримати залежність $\phi(V)$:

$$\begin{aligned} \phi(V) - \phi_0 = \pm \frac{2}{3H_0} \frac{\sqrt{1+w_{de}}}{\sqrt{1-\Omega_{de}}} \left[\left(\frac{3H_0^2}{8\pi G} \frac{\sqrt{-w_{de}} \Omega_{de}}{V} \right)^{\frac{1}{2(1+w_{de})}} \times \right. \\ \times {}_2F_1 \left(\frac{1}{2}, -\frac{1}{2w_{de}}; 1 - \frac{1}{2w_{de}}; -\left(\frac{3H_0^2}{8\pi G} \right)^{-\frac{w_{de}}{1+w_{de}}} \frac{\Omega_{de}^{1/(1+w_{de})}}{1-\Omega_{de}} \frac{V^{w_{de}/(1+w_{de})}}{(-w_{de})^{w_{de}/[2(1+w_{de})]}} \right) - \\ \left. - {}_2F_1 \left(\frac{1}{2}, -\frac{1}{2w_{de}}; 1 - \frac{1}{2w_{de}}; -\frac{\Omega_{de}}{1-\Omega_{de}} \right) \right]. \end{aligned} \quad (20)$$

При $a \rightarrow 0$ поле ϕ прямує до скінченного значення $\phi_{a=0}$:

$$\phi_{a=0} - \phi_0 = \mp \frac{2}{3H_0} \sqrt{\frac{1+w_{de}}{1-\Omega_{de}}} {}_2F_1 \left(\frac{1}{2}, -\frac{1}{2w_{de}}; 1 - \frac{1}{2w_{de}}; -\frac{\Omega_{de}}{1-\Omega_{de}} \right).$$

У випадку $\Omega_k \neq 0$ інтеграл у (18) обчислити аналітично не вдається, тому, як і раніше, запишемо

$$\phi(V) - \phi_0 = [\phi(V) - \phi_0]_{(k=0)} + \Delta_k^{tach}(V), \quad (21)$$

де $[\phi(V) - \phi_0]_{(k=0)}$ — це вираз (20) для плоскої моделі, а лінійна за Ω_k поправка дорівнює

$$\begin{aligned} \Delta_k^{tach}(V) = \mp \frac{1}{5H_0} \frac{\Omega_k}{1-\Omega_{de}} \sqrt{\frac{1+w_{de}}{1-\Omega_{de}}} \left[\left(\frac{3H_0^2}{8\pi G} \frac{\sqrt{-w_{de}} \Omega_{de}}{V} \right)^{\frac{5}{6(1+w_{de})}} \times \right. \\ \times {}_2F_1 \left(\frac{3}{2}, -\frac{5}{6w_{de}}; 1 - \frac{5}{6w_{de}}; -\left(\frac{3H_0^2}{8\pi G} \right)^{-\frac{w_{de}}{1+w_{de}}} \frac{\Omega_{de}^{1/(1+w_{de})}}{1-\Omega_{de}} \frac{V^{w_{de}/(1+w_{de})}}{(-w_{de})^{w_{de}/[2(1+w_{de})]}} \right) - \\ \left. - {}_2F_1 \left(\frac{3}{2}, -\frac{5}{6w_{de}}; 1 - \frac{5}{6w_{de}}; -\frac{\Omega_{de}}{1-\Omega_{de}} \right) \right]. \end{aligned}$$

Порівнюючи числові значення виразів (18) і (21), бачимо, що і для тахіонного поля відносна похибка лінійного за кривиною наближення не перевищує 0.08 % на межах довірчих інтервалів (12).

Рис. 5 представляє залежності $V(\phi - \phi_0)$ тахіонного поля для оптимальних значень параметрів w_{de} , Ω_m , Ω_{de} та H_0 та на межах довірчих інтервалів (12). У цьому випадку також існують два рівноправні потенціали, симетричні відносно $\phi - \phi_0 = 0$. Судячи з вигляду кривих, тут ми теж маємо справу із фазовим переходом — скочуванням поля ϕ у мінімум $V(\phi) = 0$, якому відповідає $\phi \rightarrow \pm \infty$ при $a \rightarrow \infty$. Встановлено, що при $\phi(a \approx 0)$, як і у випадку класичного скалярного поля, найбільшою є різниця між кривими з різними значеннями w_{de} , в той час як при $\phi(a \sim a_0)$ важливою також є похибка визначення H_0 .

ГОРИЗОНТ ЧАСТИНКИ ТА ГОРИЗОНТ ПОДІЙ

Обговоримо тепер питання про доступну для спостережень область Всесвіту. Причинно-зв'язану область, яку спостерігач у принципі може бачити в даний момент часу, окреслює радіус горизонту частинки R_p . З рівняння твірних світлового конусу $ds^2 = 0$, вздовж яких поширюється світло, впливає наступний вираз для швидкості зміни координати r світлового фронту у метриці (1) при $\varphi = \theta = \text{const}$:

$$\frac{dr}{dt} = \frac{\sqrt{1 - kr^2}}{a(t)},$$

а фізична відстань, пройдена світлом від моменту Великого вибуху $t = 0$ до моменту часу t (радіус горизонту частинки), дорівнює

$$R_p(t) = a(t) \int_0^{r(t)} \frac{dr}{\sqrt{1 - kr^2}} = a(t) \int_0^t \frac{dt'}{a(t')} = a \int_0^a \frac{da'}{a'^2 H(a')}.$$

Горизонт подій обмежує область, з якої до нас за всю майбутню історію світу (до $t = \infty$) може прийти інформація про події, які відбуваються там у момент часу t :

$$R_e(t) = a(t) \int_t^\infty \frac{dt'}{a(t')} = a \int_0^\infty \frac{da'}{a'^2 H(a')} - R_p(a).$$

Для моделі, що розглядається, ці залежності набувають вигляду

$$R_p(a) = \frac{a}{a_0 H_0} \int_0^{a/a_0} \frac{dy}{\sqrt{y} \sqrt{1 - \Omega_k - \Omega_{de} + \Omega_k y + \Omega_{de} y^{-3w_{de}}}}, \quad (22)$$

$$R_e(a) = \frac{a}{a_0 H_0} \int_0^\infty \frac{dy}{\sqrt{y} \sqrt{1 - \Omega_k - \Omega_{de} + \Omega_k y + \Omega_{de} y^{-3w_{de}}}} - R_p(a). \quad (23)$$

Для плоского 3-простору отримуємо відповідні вирази

$$\begin{aligned} R_p &= \frac{2(a/a_0)^{3/2}}{H_0 \sqrt{1 - \Omega_{de}}} {}_2F_1\left(\frac{1}{2}, -\frac{1}{6w_{de}}; 1 - \frac{1}{6w_{de}}; -\frac{\Omega_{de}}{1 - \Omega_{de}} (a_0/a)^{3w_{de}}\right), \\ R_e &= -\frac{a/a_0}{3H_0 \sqrt{(1 - \Omega_{de})\pi} w_{de}} \left(\frac{\Omega_{de}}{1 - \Omega_{de}}\right)^{\frac{1}{6w_{de}}} \Gamma\left(\frac{1}{2} + \frac{1}{6w_{de}}\right) \Gamma\left(-\frac{1}{6w_{de}}\right) - \\ &\quad - \frac{2(a/a_0)^{3/2}}{H_0 \sqrt{1 - \Omega_{de}}} {}_2F_1\left(\frac{1}{2}, -\frac{1}{6w_{de}}; 1 - \frac{1}{6w_{de}}; -\frac{\Omega_{de}}{1 - \Omega_{de}} (a_0/a)^{3w_{de}}\right). \end{aligned}$$

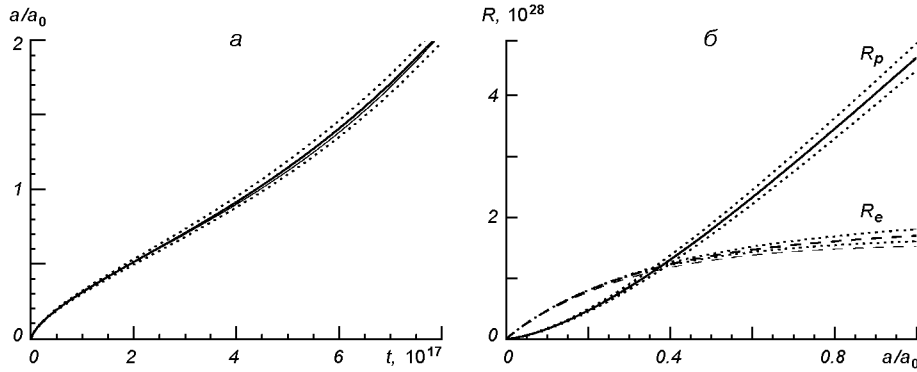

Рис. 6. Залежність масштабного множника a від часу t (а) та радіусів горизонту частинки R_p і горизонту подій R_e від масштабного множника a (б). Тонкими лініями для порівняння показано відповідні залежності у Λ CDM-моделі

Оскільки при $\Omega_k \neq 0$ інтеграли (22) та (23) аналітично обчислити не вдається, діємо так само, як у випадку полів:

$$R_p = R_{p(k=0)} + \Delta_k^p, \quad (24)$$

$$R_e = R_{e(k=0)} + \Delta_k^e, \quad (25)$$

де $R_{p(k=0)}$ та $R_{e(k=0)}$ — вирази для випадку $\Omega_k = 0$, а лінійні за кривиною поправки мають такий вигляд:

$$\begin{aligned} \Delta_k^p &= -\frac{(a/a_0)^{5/2}\Omega_k}{3H_0(1-\Omega_{de})^{3/2}} {}_2F_1\left(\frac{3}{2}, -\frac{1}{2w_{de}}; 1 - \frac{1}{2w_{de}}; -\frac{\Omega_{de}}{1-\Omega_{de}}(a_0/a)^{3w_{de}}\right), \\ \Delta_k^e &= \frac{(a/a_0)\Omega_k}{3H_0w_{de}\sqrt{\pi}(1-\Omega_{de})^{3/2}} \left(\frac{\Omega_{de}}{1-\Omega_{de}}\right)^{\frac{1}{2w_{de}}}\Gamma\left(-\frac{1}{2w_{de}}\right)\Gamma\left(\frac{3}{2} + \frac{1}{2w_{de}}\right) + \\ &+ \frac{(a/a_0)^{5/2}\Omega_k}{3H_0(1-\Omega_{de})^{3/2}} {}_2F_1\left(\frac{3}{2}, -\frac{1}{2w_{de}}; 1 - \frac{1}{2w_{de}}; -\frac{\Omega_{de}}{1-\Omega_{de}}(a_0/a)^{3w_{de}}\right). \end{aligned}$$

Порівняння результатів обчислення (22) і (23) з (24) і (25) показує, що у лінійному за Ω_k наближенні відносна похибка не перевищує 0.04 % для горизонту частинки і 0.05 % для горизонту подій для значень космологічних параметрів на межах довірчих інтервалів (12).

На рис. 6, б подано залежності $R_p(a)$ та $R_e(a)$ для оптимальних значень космологічних параметрів та їхні похибки. Основний вклад у розкид значень радіуса горизонту частинки дають невизначеності сталої Габбла та густини матерії, а для горизонту подій основний внесок у розкид дає невизначеність w_{de} . Для порівняння тонкими лініями показані відповідні залежності у Λ CDM-моделі (лінії $R_p(a)$ обох моделей практично не відрізняються).

Той факт, що горизонт подій у нинішню епоху є меншим за горизонт частинки, вказує на те, що фактичний розмір спостережуваної на сьогоднішній день частини Всесвіту, що визначається величиною $R_p(a)$, насправді відповідає більш раннім моментам часу, коли дана область перебувала всередині горизонту подій (на рис. 6 область з $a \leq 0.35$, або $z \geq 1.86$).

Розглянемо еволюцію масштабного множника з часом. Очевидно, що

$$t = \int_0^a \frac{da'}{a'H(a')} = \frac{1}{H_0} \int_0^{a/a_0} \frac{dy\sqrt{y}}{\sqrt{1 - \Omega_k - \Omega_{de} + \Omega_k y + \Omega_{de} y^{-3w_{de}}}}. \quad (26)$$

У випадку нульової кривини 3-простору можна записати явну залежність $t(a)$:

$$t = \frac{2(a/a_0)^{3/2}}{3\sqrt{1 - \Omega_{de}}H_0} {}_2F_1\left(\frac{1}{2}, -\frac{1}{2w_{de}}; 1 - \frac{1}{2w_{de}}; -\frac{\Omega_{de}}{1 - \Omega_{de}}(a_0/a)^{3w_{de}}\right). \quad (27)$$

Для $\Omega_k \neq 0$ вираз (26) аналітично не представляється. В цьому випадку запишемо його у вигляді суми

$$t = t_{(k=0)} + \Delta_k^t, \quad (28)$$

де $t_{(k=0)}$ — точний вираз (27) у плоскій моделі, а Δ_k^t — лінійна за Ω_k поправка:

$$\Delta_k^t = -\frac{(a/a_0)^{5/2}\Omega_k}{5H_0(1 - \Omega_{de})^{3/2}} {}_2F_1\left(\frac{3}{2}, -\frac{5}{6w_{de}}; 1 - \frac{5}{6w_{de}}; -\frac{\Omega_{de}}{1 - \Omega_{de}}(a_0/a)^{3w_{de}}\right).$$

Порівнюючи лінійне наближення із числовими значеннями виразу (26), бачимо, що у цьому випадку відносна похибка не перевищує 0.07 % для значень космологічних параметрів на межах довірчих інтервалів (12).

На рис. 6, a зображено залежність масштабного множника від часу. Найбільший розкид при $a \geq 0.5a_0$ обумовлений невизначеністю H_0 . Неважко побачити, що при малих t масштабний множник збільшується за степеневим законом $a \sim t^{2/3}$ (розширення зі сповільненням), тоді як пізніше (при $t \approx 2 \cdot 10^{17}$ с) відбувається перехід до експоненційного розширення із прискоренням: $a \sim e^{Ht}$.

Як видно із рис. 6, у ранньому Всесвіті ($a \leq 0.35$, $z \geq 1.86$) горизонт подій більший, ніж горизонт частинки як у Λ CDM-, так і в QCDM-моделі. Але у пізніші епохи ($a \geq 0.35$, $z \leq 1.86$) $R_p(a) \geq R_e(a)$. У сучасну епоху ($t_0 \approx 14$ млрд років) $R_p^{(0)} \approx 15$ Гпк, $R_e \approx 5.5$ Гпк. Для порівняння: у QCDM-моделі з параметрами (12) відстань до квазарів із $z = 2$ становить приблизно 5.3 Гпк, а до сфери останнього розсіювання реліктового випромінювання — 14.5 Гпк. Це означає, що події, які відбуваються на гіперповерхні постійного часу $t = t_0$ на відстані $R > R_e$, ніколи не будуть спостерігатися на Землі. Іншими словами, квазари із $z \geq 2$ випустили кванти світла, які ми реєструємо сьогодні, коли вік Всесвіту (та їхній вік) становив $t \leq 3.5$ млрд років. Коли у далекому майбутньому земні астрономи вивчатимуть об'єкти, що будуть знаходитися на гіперповерхні постійного часу $t = t_0$, «сьогоднішні» квазари із $z > 2$ уже вийдуть за межі горизонту частинки і більше ніколи не увійдуть в нього.

СПЕКТРИ ПОТУЖНОСТІ ФЛУКТУАЦІЙ ТЕМПЕРАТУРИ РЕЛІКТОВОГО ВИПРОМІНЮВАННЯ ТА ГУСТИНИ РЕЧОВИНИ

Ми аналізували властивості квінтесенції і тахіонного поля для значень космологічних параметрів, встановлених на основі спостережних даних про спектр потужності флуктуацій температури реліктового випромінювання, спектр потужності неоднорідностей у просторовому розподілі галактик та динаміку розширення Всесвіту.

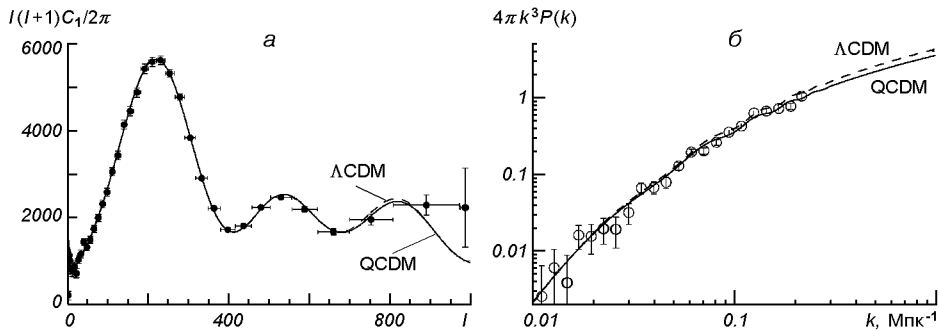

Рис. 7. Спектри потужності флуктуацій температури реліктового випромінювання (а) та густини речовини (б) в моделях Всесвіту з темною енергією: квінтесенція (суцільна лінія), космологічна стала (штрихова)

На рис. 7 приведено спостережувані (кружки) та розраховані спектри потужності для моделей із темною енергією — скалярним полем (6), (8) і холодною темною матерією (QCDM) та космологічною сталою і холодною темною матерією (Λ CDM) для порівняння. Параметри QCDM-моделі ми взяли із сайту <http://lambda.gsfc.nasa.gov/product/map> ($\Omega_{de} = 0.745 \pm 0.017$, $w_{de} = -0.915 \pm 0.051$, $\Omega_m = 0.255 \pm 0.017$, $\Omega_b h^2 = 0.02198 \pm 0.017$, $h = 0.7 \pm 0.017$, $\sigma_8 = 0.711 \pm 0.04$, $n_s = 0.942 \pm 0.016$), а параметри Λ CDM-моделі — із роботи [1] ($\Omega_\Lambda = 0.736 \pm 0.065$, $\Omega_m = 0.278 \pm 0.080$, $\Omega_b = 0.05 \pm 0.011$, $h = 0.68 \pm 0.09$, $\sigma_8 = 0.73 \pm 0.08$, $n_s = 0.96 \pm 0.015$). Як бачимо, лінії спектрів потужності флуктуацій температури реліктового випромінювання в QCDM- та Λ CDM-моделях практично наклалися і добре апроксимують спостережені дані, отримані в експерименті WMAP [15]. Найбільша різниця — в області 3-го акустичного піку, $l \sim 700$ —800. Близькість модельних спектрів до спостережуваного спектру характеризує величина χ^2 : для QCDM-моделі $\chi^2 = 35.0$, для Λ CDM-моделі $\chi^2 = 37.2$. Для 39 спостережуваних точок така різниця є незначною, але вказує на те, що QCDM-модель із приведеними параметрами дещо ближча до моделі спостережуваного Всесвіту. Вища точність вимірювань спектру потужності флуктуацій температури реліктового випромінювання в області 3-го акустичного піку, яка очікується у запланованому експерименті PLANCK, очевидно, дасть можливість зробити впевнений вибір на користь Λ CDM- чи QCDM-моделі. Подібна ситуація із спектрами потужності збурень густини речовини. Кружками на рис. 7, б показано спектр потужності збурень концентрації галактик із цифрового огляду неба SDSS [30]. Спектри потужності збурень густини речовини у Λ CDM- та QCDM-моделях пов'язані із ним простим співвідношенням: $P_{SDSS}(k) = b^2 P(k)$, де b — параметр зміщення, який визначався методом мінімізації χ^2 . У Λ CDM-моделі $b = 1.2$ при $\chi^2_{\min} = 25.1$, у QCDM-моделі $b = 1.3$ при $\chi^2_{\min} = 24.0$. Для 22 спостережуваних точок різниця $\chi^2_{\min}$ у двох моделях є малозначущою.

Таким чином, QCDM-модель трохи краще узгоджується із спостережуваними даними, ніж Λ CDM-модель, але різниця за критерієм $\chi^2_{\min}$ є незначною.

ВИСНОВКИ

На рис. 1—6 показано, що динаміка розширення Всесвіту та його горизонти практично однакові в Λ CDM- і QCDM-моделях з параметрами, визначеними на основі одного і того ж набору спостережних даних. Відмінності відповідних величин у Λ CDM- і QCDM-моделях у всій доступній для спостережень області Всесвіту сумірні із розкидами, зумовленими експериментальними похибками. На червоних зміщеннях $z > 5$ динаміка розширення Всесвіту стає такою ж, як у стандартній CDM-моделі: $\Omega_m = 1$, $q = 1/2$. Це означає, що для встановлення причини прискореного розширення Всесвіту (космологічна стала чи темна енергія) похибки спостережень необхідно зменшити приблизно на порядок. У роботі показано також, що скалярне поле — квінтесенція та тахіонне поле за своїми космологічними проявами можуть бути цілком однаковими. Прискорене розширення Всесвіту у цих моделях темної енергії зумовлене повільним скочуванням поля ϕ у мінімум $V \rightarrow 0$ при $\phi \rightarrow \pm\infty$ (рис. 3, 5). В обох моделях різниця $\phi - \phi_0$ є скінченною при $a \rightarrow 0$, але $V(a \rightarrow 0) \rightarrow \infty$. Для QCDM-моделі Всесвіту із параметрами (12) розраховано еволюцію обох полів (рис. 2, 4). Квінтесенція у цій моделі має такі властивості: $V(a) = 3695(a_0/a)^{0.255}$ eB/cm³, $\dot{\phi}^2/V = 0.0888$, а тахіонне поле — $V(a) = 3691(a_0/a)^{0.255}$ eB/cm³, $\dot{\phi}^2 = 0.085$. Вік Всесвіту у QCDM-моделі становить $t_0 \approx 14$ млрд років, сучасний горизонт частинки $R_p \approx 15$ Гпк, горизонт подій $R_e \approx 5.5$ Гпк.

Автори вдячні Ю. Кулінічу за корисне обговорення.

Робота виконана в рамках держбюджетної теми МОН України «Лінійна та нелінійна стадія розвитку космологічних збурень у моделях багатоконпонентного Всесвіту з темною енергією» (державний реєстраційний номер 0107U002062) та за підтримки цільової програми наукових досліджень НАН України «Дослідження структури та складу Всесвіту, прихованої маси і темної енергії (Космомікрофізика)» (державний реєстраційний номер 0107U007279).

1. Апуневич С., Венгльовська Б., Кулініч Ю., Новосядлий Б. WMAP-2006: космологічні параметри і великомасштабна структура Всесвіту // Кинематика и физика небес. тел.—2007.—23, № 2.—С. 67—82.
2. Лінде А. Физика элементарных частиц и космология. — М.: Наука, 1990.—276 с.
3. Новосядлий Б. Формування великомасштабної структури Всесвіту: теорія і спостереження // Журн. фіз. досліджень.—2007.—11, № 2.—С. 226—257.
4. Справочник по специальным функциям / Под ред. М. Абрамовица, И. Стиган. — М.: Наука, 1979.—830 с.
5. Astier P., Guy J., Regnault N., et al. SNLS: measurement of Ω_M , Ω_Λ and w from the first year data set // Amer. Astron. Soc.—2005.—37.—P. 1176.
6. Astier P., Regnault N., Pain R., et al. The Supernova Legacy Survey: measurement of Ω_m , Ω_Λ and w from the first year data set // Astron. and Astrophys.—2006.—447, N 1.—P. 31—48.
7. Bagla J. S., Jassal H. K., Padmanabhan T. Cosmology with tachyon field as dark energy // Phys. Rev. D.—67.—id. 063504.
8. Bennett C. L., Halpern M., Hinshaw G., et al. First-year Wilkinson Microwave Anisotropy Probe (WMAP) observations: preliminary maps and basic results // Astrophys. J. Suppl. Ser.—2003.—148, N 1.—P. 1—28.
9. Bludman S. Cosmological acceleration: dark energy or modified gravity? // astro-ph/0605198.
10. Carroll S. M. The cosmological constant // Living Rev. Rel.—2001.—4.—P. 1—78.
11. Copeland E. J., Sami M., Tsujikava S. Dynamics of dark energy // Int. J. Mod. Phys. D.—2006.—15, N 11.—P. 1753—1935.
12. de Bernardis P., Ade P. A. R., Bock J. J., et al. A flat Universe from high-resolution maps of the cosmic microwave background radiation // Nature.—2000.—404, N 6781.—P. 995—999.

13. Ellis G. F. R., Madsen M. S. Exact scalar field cosmologies // *Classical Quantum Gravity*.—1991.—8, N 4.—P. 667—676.
14. Hanany S., Ade P., Balbi A., et al. MAXIMA-1: a measurement of cosmic microwave background on angular scales of $10'–5^\circ$ // *Astrophys. J.*—2000.—545, N 1.—P. L5—L9.
15. Hinshaw G., Nolte M. R., Bennett C. L., et al. Three-Year Wilkinson Microwave Anisotropy Probe (WMAP) observations: Temperature analysis // *Astrophys. J. Suppl. Ser.*—2007.—170, N 2.—P. 288—334.
16. Netterfield C. B., Ade P. A. R., Bock J. J., et al. A measurement by BOOMERANG of multiple peaks in the angular power spectrum of the cosmic microwave background // *Astrophys. J.*—2002.—571, N 2.—P. 604—614.
17. Padmanabhan T. Accelerated expansion of the universe driven by tachyonic matter // *Phys. Rev. D.*—2002.—66.—id. 021301.
18. Padmanabhan T. Cosmological constant — the weight of the vacuum // *Phys. Rep.*—2003.—380.—P. 235—320.
19. Peebles P. J. E. Principles of physical cosmology. — Princeton U Press, 1993.—718 p.
20. Peebles P. J. E., Ratra B. The cosmological constant and dark energy // *Rev. Mod. Phys.*—2003.—75.—P. 559—606.
21. Perlmutter S., Aldering G., della Valle M., et al. Discovery of a supernova explosion at half the age of the Universe // *Nature*.—1998.—391, N 6662.—P. 51—54.
22. Perlmutter S., Aldering G., Goldhaber G., et al. Measurements of Omega and Lambda from 42 high-redshift supernovae // *Astrophys. J.*—1999.—517, N 2.—P. 565—586.
23. Riess A. G., Filippenko A. V., Challis P., et al. Observational evidence from supernovae for an accelerating Universe and a cosmological constant // *Astron. J.*—1998.—116, N 3.—P. 1009—1038.
24. Riess A. G., Strolger L.-G., Casertano S., et al. New Hubble Space Telescope Discoveries of Type Ia Supernovae at $z > 1$: Narrowing Constraints on the Early Behavior of Dark Energy // *Astrophys. J.*—2007.—659, N 1.—P. 98—121.
25. Riess A. G., Strolger L.-G., Tonry J., et al. Type Ia Supernova discoveries at $z > 1$ from the Hubble Space Telescope: Evidence for past deceleration and constraints on dark energy evolution // *Astrophys. J.*—2004.—607, N 2.—P. 665—687.
26. Sahni V., Saini T. D., Starobinsky A. A., Alam U. Statefinder — a new geometrical diagnostic of dark energy // *J. Exp. Theor. Phys. Lett.*—2003.—77.—P. 201—209.
27. Sahni V., Starobinsky A. A. The case for a positive cosmological Lambda-term // *Int. J. Mod. Phys. D.*—2000.—9.—P. 373—444.
28. Spergel D. N., Bean R., Dore O., et al. Three-year Wilkinson Microwave Anisotropy Probe (WMAP) observations: Implications for cosmology // *Astrophys. J. Suppl. Ser.*—2007.—170, N 2.—P. 377—408.
29. Steinhard P. J. Quintessence and cosmic acceleration // *Proceedings of the NATO Advanced Study Institute on Structure Formation in the Universe* / Ed. by G. Crittenden, N. G. Turok. — Dordrecht: Kluwer, 2001.—P. 143—176.
30. Tegmark M., Blanton M. R., Strauss M. A., et al. The three-dimensional power spectrum of galaxies from the Sloan Digital Sky Survey // *Astrophys. J.*—2004.—606, N 2.—P. 702—740.
31. Wood-Vasey W. M., Miknaitis G., Stubbs C. W., et al. Observational constraints on the nature of dark energy: First cosmological results from the ESSENCE supernova survey // *Astrophys. J.*—2007.—666, N 2.—P. 694—715.

Надійшла до редакції 28.01.08